

LA PETJADA DELS BOMBARDEIGS DE LA GUERRA CIVIL A LA CIUTAT DE BARCELONA: UNA PROPOSTA METODOLÒGICA

Aquest text presenta una proposta de registre i anàlisi de la materialitat dels bombardeigs de la Guerra Civil sobre Barcelona. L'article es basa en l'anàlisi arqueològic de la plaça de Sant Felip Neri, indret icònic de la ciutat, que fou bombardejada el 30 de gener de 1938 per l'aviació feixista. Es tracta la historiografia dels bombardeigs a Barcelona i els precedents en

l'arqueologia de la Guerra Civil, com a context en el que es pot inserir una *arqueologia dels bombardeigs* per a l'abordatge integral del coneixement sobre la guerra a la ciutat. Per últim, es defensa l'interès patrimonial i memorial de la documentació i estudi arqueològic dels vestigis dels bombardeigs com una fase materialment rellevant en el ric

jaciment que suposa Barcelona, així com el recolzament de determinats fons documentals especialment útils per a la interpretació del tipus de registre arqueològic deixat per un bombardeig.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, bombardeigs, *edificis ferits*, *bombsites*, Barcelona.

LA HUELLA DE LOS BOMBARDEOS DE LA GUERRA CIVIL EN LA CIUDAD DE BARCELONA: UNA PROPUESTA METODOLÓGICA

Este texto presenta una propuesta de registro y análisis de la materialidad de los bombardeos de la Guerra Civil sobre Barcelona. El artículo se basa en el análisis arqueológico de la plaza de Sant Felip Neri, lugar icónico de la ciudad, que fue bombardeada el 30 de enero de 1938 por la aviación fascista. Se trata la historiografía de los bombardeos en Barcelona y los precedentes en la

arqueología de la Guerra Civil, como un contexto en el que se puede insertar una *arqueología de los bombardeos* para el abordaje integral del conocimiento sobre la guerra en la ciudad. Por último, se defiende el interés patrimonial y memorial de la documentación y el estudio arqueológico de los vestigios de los bombardeos como una fase materialmente relevante en el rico

yacimiento que significa Barcelona, así como la ayuda de determinados fondos documentales, especialmente útiles para la interpretación del tipo de registro arqueológico dejado por un bombardeo.

Palabras clave: Guerra Civil española, bombardeos, *edificios heridos*, *bombsites*, Barcelona.

THE SIGNS OF SPANISH CIVIL WAR BOMBINGS IN THE CITY OF BARCELONA: A METHODOLOGICAL PROPOSAL

This text features a proposal for register and analysis of the materiality of the Spanish Civil War bombings on Barcelona. The article is based on the archaeological analysis of Sant Felip Neri Square, an iconic place in the city, which was bombed on 30 January 1938 by the fascist air force. It features the historiography of the bombings in

Barcelona and the antecedents in Spanish Civil War archaeology, as a context to frame an *archaeology of bombings* for an overall approach to the war in the city. Finally, it advocates the heritage and memorial interest of the documentation and archaeological study of the remains of the bombings as materially relevant phase in the rich

site of Barcelona, as well as support of certain documentary sources that are particularly useful to interpret the type of archaeological record left by a bombing.

Keywords: Spanish Civil War, bombings, *wounded buildings*, *bombsites*, Barcelona.

L'EMPREINTE DES BOMBARDEMENTS PENDANT LA GUERRE CIVILE DANS LA VILLE DE BARCELONE : UNE PROPOSITION MÉTHODOLOGIQUE

Vous trouverez dans ce texte une proposition de registre et d'analyse de la matérialité des bombardements sur Barcelone pendant la Guerre civile. L'article se base sur une analyse archéologique de la place Sant Felip Neri, l'une des icônes de la ville, qui fut bombardée le 30 janvier 1938 par l'aviation fasciste. On y traite de l'historiographie des bombardements à

Barcelone et des précédents dans l'archéologie de la Guerre civile, en tant que contexte dans lequel on peut insérer une *archéologie des bombardements* afin d'aborder dans son intégralité le savoir de la guerre dans la ville. Finalement, on y défend l'intérêt patrimonial et mémoriel des documents et de l'étude archéologique des vestiges des bombardements en tant que phase

matériellement importante dans le riche gisement que suppose Barcelone et le soutien de fonds documentaires particulièrement utiles à l'interprétation du type de registre archéologique que laisse un bombardement.

Mots clé : Guerre civile espagnole, bombardements, *bâtiments blessés*, *bombsites*, Barcelone.

1. Introducció

En aquest text es presenta una proposta de registre i anàlisi de la materialitat dels bombardeigs de la Guerra Civil sobre Barcelona. La metodologia es basa en els resultats de l'anàlisi arqueològica de la plaça de Sant Felip Neri, bombardejada el 30 de gener de 1938 per l'aviació feixista italiana, l'Aviazione Legionaria Italiana, i que causà 42 víctimes mortals entre les quals es trobaven majoritàriament nens i nenes.

Els treballs, portats a terme l'any 2017, prenen els bombardeigs de la Guerra Civil sobre Barcelona com una fase rellevant en l'urbanisme de la ciutat i que, com a conseqüència, deixa un registre arqueològic característic. Els bombardeigs causaren prop de 2.500 víctimes a Barcelona i crearen un clima de terror agònic sobre la seva població davant d'un perill imprevisible que "queia del cel"¹, i respecte al qual la població restava impotent. A nivell material, els atacs representaren la destrucció d'una part important dels edificis de la ciutat, especialment al centre històric, el port i les fàbriques, com a objectius principals de l'aviació feixista.

Els bombardeigs són presents al registre arqueològic de la ciutat de formes ben diferents. D'una banda, en les marques de metralla sobre els paraments dels *edificis ferits*²; d'altra, en la reconstrucció de nous edificis en postguerra; o bé en la generació de grans enderrocs i la consegüent desaparició de determinats edificis de la trama urbana barcelonina. Aquesta última, més difícil de traçar, és identificada en alguns casos per la modificació de l'urbanisme en indrets concrets de la ciutat, com és el cas de la plaça Nova, i en d'altres per la construcció de nous edificis a partir de 1939.

Estudiar arqueològicament tals modificacions és interessant i necessari per entendre una fase estratigràfica més de la ciutat-jaciment de Barcelona³, donada la seva rellevància material en el caràcter urbanístic i arquitectònic de la ciutat. Conèixer la seva afectació i disposar de la documentació específica és clau per al coneixement arqueològic i històric de la nostra ciutat.

2. La petjada dels bombardeigs en l'arqueologia contemporània

Els bombardeigs de Barcelona han estat ben estudiats històricament i documental des de fa vora de 40 anys (Villarroya, 1981). L'anàlisi històrica s'ha centrat en la reconstrucció dels fets (Albertí, Albertí, 2004), la guerra aèria (Gesalí, Íñiguez, 2012), la destrucció (Dueñas, 2016; Arañó, Capdevila, 2018), així com s'ha abordat la participació dels exèrcits nazi i feixista (Irujo, Solé, 2019). La temàtica dels bombardeigs s'ha abordat també des de l'aspecte de la defensa passiva o refugis antiaeris (Pujadó, 1998; Contel, 2008).

Pel que fa a l'arqueologia de la guerra civil a Barcelona, s'han treballat especialment els refugis antiaeris (Miró, Ramos, 2009, 2011), així com l'anàlisi de les estructures de defensa activa de la bateria antiaèria del Turó de la Rovira (Ramos, 2016, 2018). A nivell de l'Estat, s'han realitzat estudis d'arqueologia dels camps de batalla, dels espais repressius, així com l'exhumació de fosses comunes (Solé, Jané, 2014; González-Ruibal, 2016; Ramos, 2019). Però hi ha un vestigi que ha passat generalment inadvertit –a excepció d'uns pocs treballs⁴ (de Sobrón, Bordes, 2020; Ruiz, 2019; Gallego-Vila, Solé, 2018; González-Ruibal, 2012: 30)–: la ciutat de Barcelona és plena d'*edificis ferits* que són producte dels bombardeigs. Moshenska (2009) ha proposat una arqueologia que permeti comprendre des de la materialitat les particularitats de la violència que suposen els bombardeigs, en base a les posicions atacant/víctima o bombarder/civil (*from above* i *from below*) i l'alienació de la violència. La importància de la materialitat dels bombardeigs rau, a més, en l'analogia corporal, que converteix un material inert en una dinàmica viva, una *ferida oberta*⁵, que actua com una manifestació material dels fets i que té un paper actiu en la seva memorialització. En aquest sentit, l'arqueologia pot resultar una eina imprescindible per a l'establiment d'una experiència empàtica amb el passat i la construcció d'un aprenentatge històric, tal com reclama Glover: "*keeping the past alive may help to prevent atrocities. There can be terrible significance in*

*Departament d'Història i Arqueologia, Universitat de Barcelona laiagallegovila@ub.edu

1. Es tracta d'una expressió molt utilitzada per diversos testimonis dels fets, que expressa la sensació d'impotència que sentí la població (Serra, Serra, 2003).

2. La conceptualització i major anàlisi d'aquesta idea apareix a Gallego-Vila, 2019.

3. Barcelona és considerada pel Servei d'Arqueologia de la ciutat com un jaciment únic: <https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/el-servei/presentacio/>

4. Santamarina Otaola, J. 2020. Informe Guda-Otsak (1936-2020): Estudio arqueológico-patrimonial del frente exterior de la Guerra Civil en el País Vasco. Informe inèdit. Rolando, N.; Peña, A.; Gallego-Vila, L.; Ramos, J. 2020. Els impactes de la Guerra Civil als pavellons militars del carrer de Wellington 18-26 (Districte de Sant Martí, Barcelona). Informe inèdit.

5. "The physicality and visibility of these wounds presupposes a process of healing in which they will disappear; presumably as the visible symbols of traumatic memory vanish the memories fade too. In contrast, bombsites and destroyed cities that are deliberately left as ruins are often used as memorials, as symbols of a refusal to forget" (Moshenska, 2009: 50; Gallego-Vila, Solé, 2018; Gallego-Vila, 2019).

what some people expect others to forget” i només a partir de la memòria “*someone’s conscience may be stimulated by awareness of a historical parallel*” (Glover, 2001: 412).

3. Barcelona sota les bombes

La Guerra Civil espanyola va suposar la implementació d’una nova estratègia militar que es posaria a prova en el territori propi i que posteriorment es consolidaria com a element característic de la guerra moderna: aquesta fou el bombardeig sistemàtic de la població civil en els nuclis urbans. Tot i que els primers dies de guerra es produïren bombardeigs, tant per part de les forces republicanes com per part dels sollevats, l’arribada de bombarders italians a partir de finals de juliol del mateix 1936 i la incorporació de la Legió Còndor per part d’Alemanya a principis de novembre fou un punt d’inflexió, atès que va suposar un rotund reforçament de l’aviació franquista (Solé, Villarroya, 2003: 15-16).

Els primers bombardeigs coneguts s’efectuaren al mes d’agost sobre la ciutat de Madrid per part del bàndol franquista, convertint-se en “la primera gran ciutat europea de la història bombardejada per l’aviació” (Solé, Villarroya, 2003: 46). Al conjunt de l’Estat, especialment cruents foren els de Gernika l’abril de 1937 per part de l’aviació alemanya (Irujo, 2017), o els d’Alacant, on el dia 25 dues formacions d’avions italians S-79 descarregaren sobre el centre de la ciutat 79 bombes provocant la mort de més de 230 persones i 224 ferits (Aracil, Villarroya, 2010). Aquestes actuacions i moltes d’altres feien evident l’aparició d’una nova forma de guerra, la guerra aèria, que a partir d’aquest moment es dirigiria no només als fronts de guerra, sinó al debilitament de la rereguarda i la desmoralització de la població civil.

A partir del domini de Mallorca per part dels sollevats, l’aviació legionària italiana establí la seva base a la illa (Massot, 1996), la qual emprà per als intensius bombardeigs de la costa mediterrània que debilitaren de forma molt important la rereguarda republicana, constituint plausiblement una de les causes més relle-

vants per a la victòria franquista de l’abril de 1939. En aquest context, gran part de les ciutats catalanes foren afectades pels bombardeigs dificultant la producció de recursos per a l’avitallament del bàndol republicà. Fàbriques, transports, centrals hidroelèctriques, centres polítics i camps foren devastats per les explosions de les bombes, que causaren milers de morts i estengueren el terror arreu del territori. Barcelona era la capital i un dels centres estratègics de la rereguarda republicana. Amb més d’un milió seixanta dos-mil persones en el cens de 1936, en aquesta regió es concentrava la major indústria de guerra de la zona republicana. La ciutat fou seu des del novembre de 1937 de tres governs: la Generalitat Catalana, el Govern republicà espanyol i Govern d’Euzkadi. Aquestes circumstàncies, juntament amb la seva posició estratègica pel seu important port al Mediterrani, feu que es convertís en la ciutat de Catalunya més afectada pels bombardeigs amb prop de 2.500 víctimes al llarg del conflicte⁶.

El 13 de febrer 1937 sofrí el primer bombardeig per part del vaixell *Eugenio de Savoia* i el 16 de març el primer bombardeig per aviació. A partir d’aquest moment predominaren clarament els bombardeigs aeris, els quals incrementarien la seva freqüència i intensitat al llarg de la guerra. Durant aquest any 1937 destacaren per la seva afectació els mesos de maig, setembre i octubre, especialment a la zona del barri de la Barceloneta, però no fou fins a inicis de 1938 quan els bombardeigs es tornaren més freqüents i mortífers. L’augment en la intensitat dels atacs es deuria a l’apropament del front de guerra al llarg de 1938 (especialment al març, quan el bàndol sollevant llençà una forta ofensiva en el front d’Aragó) i a la millora de la dotació de l’aviació italiana per l’arribada de més avions i més moderns (particularment S-79). En aquest marc, els potents bombardeigs del mes de gener semblen preparar el terreny per a la gran ofensiva franquista d’avançament cap a Catalunya, doncs presenta més atacs aeris que el total de l’any 1937. Gener suposa el mes més afectat de la guerra, a excepció del mes de març de

6. Solé, Villarroya (1986: 235) donen una xifra per a tota Catalunya d’entre 5.000 i 5.200 víctimes mortals per bombardeig. Pot consultar-se el llistat de víctimes a http://barcelonasotalesbombes.beteve.cat/#_victimes [juliol 2020].

1938, amb un intens impacte sobre el casc antic que causà al voltant de 600 morts.

El dia 30 de gener es produïren 3 atacs aeris sobre els voltants del Palau de la Generalitat i la icònica església de Sant Felip Neri causant més de 200 víctimes. El primer bombardeig, realitzat per “trimotors volant a 5.300 metres”, afectà Sant Felip Neri i, quan ja s’hi trobaven els equips de salvament “tornen a caure més bombes, provocant la trituració final de les ruïnes de la guarderia i algunes baixes entre el personal d’auxili que hi treballa amb afany” (Albertí, Albertí, 2004: 180-181). De les 42 persones mortes en aquests atacs, un gran grup moriren a l’interior de la sagristia de l’església, on es refugiaven⁷, entre els quals molts nens i nenes⁸. Els bombardeigs d’aquest dia foren portats a terme per “dues formacions de sis avions Savoia S-79 de l’Aviació Legionària Italiana” llençant 36 bombes de 250 kg i 24 de 20 kg (Gesalí, Íñiguez, 2012: 389). Així doncs, el mes de gener suposà un punt d’inflexió en la dinàmica d’atacs aeris, que s’intensificaren i es recruaren fent créixer la contestació mediàtica a nivell nacional i internacional, que clamava per al cessament d’aquest tipus d’atacs, però que no tingué èxit, ja que el mes de març del mateix any es produïrien els atacs aeris més mortífers de la guerra civil per a Barcelona.

Els dies 16, 17, i 18 de març foren els dies més crurs per a la Barcelona bombardejada, ja que patí un atac aeri al centre de la ciutat continuat al llarg de dos dies i dues nits, en el qual la aviació legionària italiana, per ordre directa de Mussolini, va experimentar amb les tècniques dels raids causant al voltant de 979 morts. El dia 17 en un dels atacs, una bomba va impactar sobre un camió ple d’explosius entre la Gran Via i el carrer de Balmes, multiplicant-ne la destrucció i afectant l’edifici del Cinema Coliseum, que quedà greument afectat. Els bombardeigs no cessaren fins l’entrada de l’exèrcit franquista a la ciutat, i foren especialment intensos el mes de desembre com a preparació per a l’ofensiva final sobre Catalunya. (Albertí, Albertí, 2004; Gesalí, Íñiguez, 2012; Villarroya, 1981 i 2004)⁹.

4. La plaça de Sant Felip Neri: documentació arqueològica d’un bombardeig

El present apartat versa específicament sobre la materialitat deixada pels bombardeigs, vestigis encara presents i visibles en la Barcelona actual. Es posa en pràctica doncs aquí una proposta d’aplicació de l’*arqueologia dels bombardeigs* sobre el cas de la plaça de Sant Felip Neri per tal d’avaluar les possibilitats de documentació i anàlisi¹⁰. La metodologia emprada per al registre i documentació dels *edificis ferits* pren el seu marc general de la disciplina de la Arqueologia de l’Arquitectura (Azkarate, 2003; Brogiolo, Cagnana, 2012; de Vega, Martín, 2010; Doglioni, Ciarocchi, 1997) i l’Arqueotectura (Ayán, 2003; Ayán *et alii*, 2002), pel que fa als sistemes bàsics de documentació de les unitats estratigràfiques verticals (la lectura i anàlisi dels paraments dels edificis), i es complementa amb tècniques de l’Arquitectura Forense (Weizman, 2017), a fi d’ajustar la metodologia a la documentació i comprensió de les marques bèl·liques. La documentació es realitza a nivell visual, sense entrar en el camp de la balística terminal per a l’anàlisi dels impactes de metralla (Goicolea, 2001). El registre arqueològic consisteix bàsicament en el registre fotogràfic, la rectificació geomètrica (Photoplan) amb el programari RDF de la Universitat Iuav di Venezia, el dibuix digitalitzat i l’aixecament de models fotogramètrics en 3D amb el programari Agisoft.

El processament d’aquesta documentació implica el discerniment de les diverses fases d’edificació en les façanes, les afectacions dels bombardeigs i les reconstruccions, reparacions o alteracions posteriors per tal d’entendre l’estat dels edificis en cada moment històric i les actuacions arquitectòniques portades a terme. A nivell pròpiament arqueològic, es realitza també una proposta de documentació, registre i classificació de les marques dels bombardeigs per tal d’apropar-nos a coneixements com la ubicació de l’impacte i la tipologia de les afectacions per bombardeig i de poder emprar aquest aprenentatge en altres contextos. Posteriorment a la documentació, l’anàlisi consisteix en la interpretació dels vestigis i la

7. “Cases enderrocades, molts morts i ferits, sobretot al refugi de Sant Felip Neri” Llibre 73 dels comunicats de Bombers a Villarroya, 1999: 50; Barbera i Corbacho (2013) “Sota les bombes. Els records del porter de Sant Felip Neri. Sàpiens, n. 137.

8. Es pot consultar el llistat de morts a Villarroya, 1999: 231-235.

9. Un estat de la qüestió historiogràfic i memorial pot ser consultat a Gallego-Vila, 2017.

10. La proposta d’*Arqueologia dels bombardeigs* i les diverses aplicacions metodològiques poden trobar-se en profunditat a Gallego, 2019.

contrastació d'aquesta informació amb la resta de fonts històriques i documentals consultades com fotografies antigues, plànols, informes d'obres, etc., amb la finalitat de reconstruir l'evolució dels edificis.

La plaça de Sant Felip Neri està situada al districte de Ciutat Vella, al barri del Gòtic, i molt propera a la Catedral. Actualment donen accés a aquesta plaça el carrer de Sant Felip Neri pel sud i el carrer de Montjuïc del Bisbe pel nord. La plaça, de planta quadrangular, presenta en dues de les seves façanes importants alteracions originades pel bombardeig del dia 30 de gener de 1938. La plaça consta de 5 cossos de fàbrica (*Corpo di Fabbrica*, CF¹¹): l'església i convent de Sant Felip Neri, la Casa del Gremi dels Calders –que allotja actualment l'escola Sant Felip Neri–, la Casa del Gremi dels Sabaters, la Casa Gironella i un últim edifici d'habitatges (fig. 1).

La documentació arqueològica portada a terme es basa en la representació de l'estructura general de la façana, els elements arquitectònics (*Elemento Architettonico*, EA) –que comprenen obertures com portes i finestres– i les unitats estratigràfiques muràries (*Unità Stratigrafica Muraria*, USM), –és a dir, les diferències visibles en els murs, tant pel que fa a les unitats negatives, retalls, relatives a l'afectació del bombardeig, com a les unitats relacionades amb les reconstruccions, revestiments, etc. La complementació de la documentació fotogràfica amb l'aplicació del programari RDF (Photoplan) i l'aixecament d'un model fotogramètric en 3D¹² per a la documentació de les façanes A i B, permeten la confecció d'un registre precís de la plaça que permet la realització de l'anàlisi vertical.

Les façanes C, D, E, F presenten paraments sense alteracions a causa de l'impacte de metralla i presenten reconstruccions, per la qual cosa entenem que aquests edificis foren reformats o construïts amb posterioritat als bombardeigs. Pel que fa a la façana C, s'evidencia la reutilització d'elements arquitectònics (EA, en aquest cas la porta, les finestres i els finestrals), identificables per la seva tipologia antiga, el nivell d'erosió diferencial respecte el parament i una unitat intermèdia que mostra la seva addició en el

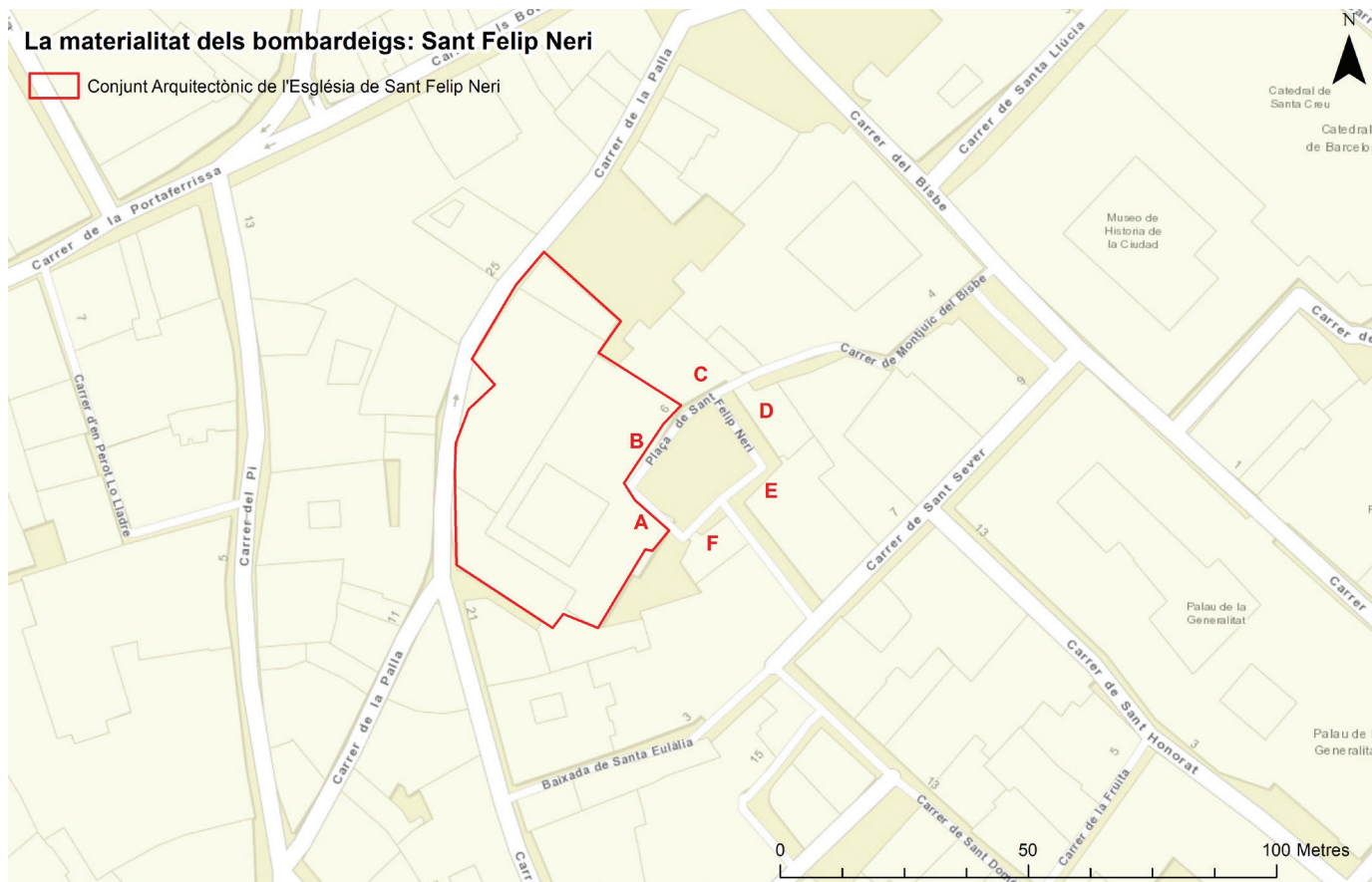
parament. Les marques dels bombardeigs es troben principalment en la secció inferior de les façanes A i B fins a una alçada aproximada de 3,5 m, a partir de la qual les marques són residuals. A grans trets, les marques presenten majors alteracions i més visibilitat sobre els paraments de grans carreus de gres (façana B i secció inferior de la façana A), que a les superfícies compostes per carreus irregulars de mida mitjana lligats amb argamassa (presentes al parament superior de la façana A). De la mateixa manera, les conseqüències dels impactes es mostren diferents segons el tipus de pedra, donat la diferència en les propietats de resistència. La zona més alterada pels impactes és la zona central de la façana B, amb una especial destrucció en les pilastres, més febles a nivell estructural.

A partir de la morfologia de les marques podem establir una classificació per tal d'identificar diferències en els impactes: [1] les marques menors (d'1 a 3 cm de diàmetre i 1-2 cm de fondària); [2] les marques intermèdies (a partir de 3 cm) de forma arrodonida i amb una profunditat d'entre 1 i 5 cm (A), o bé marques menys profundes però més amples amb una superfície escatada per causa indirecta de l'impacte (B); [3] les marques majors, són clarament delimitades amb una afectació directa al nucli similar a les marques intermèdies, però amb una superfície despresa a l'entorn afectada per les ones d'impacte presentant una morfologia radial (el nucli de l'impacte té una superfície de 4-10 cm i l'àrea d'afectació pot oscil·lar entre els 20 i els 40 cm de diàmetre; la profunditat al centre pot arribar als 10 cm).

A partir de l'anàlisi de les marques i la seva distribució en les façanes podem apuntar una primera interpretació del tipus d'impacte i les afectacions diferencials, en la línia de l'equip Forensic Architecture (Weizman, 2017). Entenent la composició de les bombes d'aviació i la formació de la metralla –i havent estat documentada la caiguda d'una bomba de 250 kg a la plaça (Gesalí, Íñiguez, 2012: 390)–, les marques majors haurien estat causades per impactes directes de fragments de metralla, mentre que les marques menors podrien haver estat causades per les bales

11. Aquesta i les següents designacions són emprades segons la metodologia elaborada per Brogiolo i Cagnana (2012).

12. Consultar el model fotogramètric de la plaça de Sant Felip Neri en el següent enllaç: <https://skfb.ly/6rYLM>.

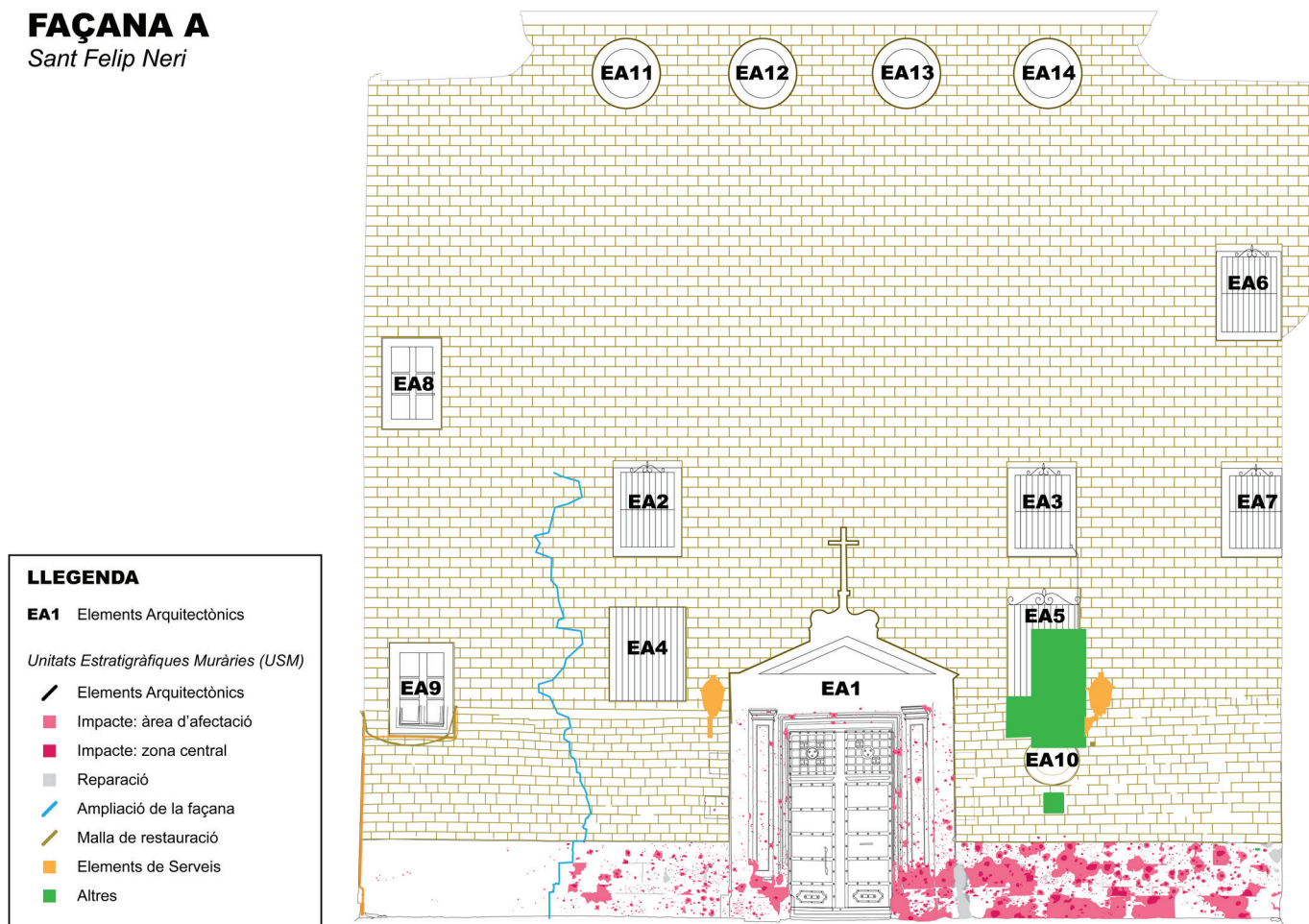
de metall internes a l'explosiu de les bombes. S'observa una distribució de les marques majors principalment en les zones baixes de la façana, que a mesura que augmenta l'alçada perden densitat i a partir de 3,5 m ja no són visibles. En canvi, les marques menors es presenten amb més densitat allà on són més presents també les majors. Les marques intermèdies, presenten una gran dispersió en alçada, arribant a les seccions superiors de la façana B. Aquest patró de dispersió ens remet a la fragmentació de la metralla de la qual podem deduir que les marques menors serien causades per les bales de metall internes a les bombes o bé per fragments de metralla de mides reduïdes que, amb la distància i conseqüent pèrdua de velocitat, no causarien danys i per tant no deixarien marques visibles. Així doncs, la concentració d'aquest tipus d'impactes evidencia la proximitat de la detonació, mentre que els impactes intermedis i majors són presents a més distància degut a la conservació d'energia d'una massa superior. En les zones de concentració dels impactes, amb la densitat de les marques, les afectacions directes són més difícilment identificables donada la gran pèrdua

Figura 1
Localització sobre mapa topogràfic del cos de fàbrica del complex de Sant Felip Neri i identificació de les façanes estudiades A-F. [Autora: L. Gallego-Vila]

de massa dels paraments, que no permet identificar-ne la morfologia. En aquest sentit, la major densitat d'impactes es troba en l'àrea central de la façana B, punt a partir del qual es dispersen les marques de manera radial, per la qual cosa entenem que seria aquest punt el més proper a l'explosió. Observem, per últim, una afectació diferencial a les juntures dels carreus, suposant aquestes una aturada en la transmissió de la vibració de l'impacte, per la qual cosa es mostren carreus contigus afectats amb diverses intensitats per acció d'un mateix impacte. Pel que fa a les modificacions (USM) posteriors documentades, observem en la façana A i B evidències de reparacions i altres alteracions. En primer lloc, la reparació més visible és identificable en el marge esquerre de la façana A, en la qual s'aprecia un canvi en la restitució del sòcol en la part esquerra (identificable per el seu

FAÇANA A

Sant Felip Neri

recolzament al sòcol de la dreta, afectat pels impactes de metralla), a més, aquesta modificació s'observa des d'aquest punt inferior fins a la part superior de la façana, per consegüent interpretem que la part esquerra de la façana A va ésser reconstruïda amb posterioritat als bombardeigs¹³. Amb posterioritat a aquesta reparació s'estén una restauració per la totalitat de la façana que presenta una retícula de ciment que tracta de representar un aparell de carreus d'uns 15 cm d'alçada que té com a objectiu la conservació de la façana, evitant la seva

Figura 2

Dibuix arqueològic amb anàlisi de paraments de la façana A de Sant Felip Neri. [Autora: L. Gallego-Vila]

disgregació; aquesta es superposa a tots els elements de la façana excepte les obertures i el sòcol, per la qual cosa impedeix l'anàlisi de les marques deixades pels bombardeigs en la seva àrea d'afectació (fig. 2 i 3). Per últim la façana A presenta una reparació al costat dret de la porta

13. Veure la visió actual al model fotogramètric al següent link: <https://skfb.ly/6rYLM>.

que correspon a una cobertura vertical de ciment de funcionalitat desconeguda. Pel que fa a la façana B, no presenta grans modificacions. El frontó semicircular compta amb evidències d'una restauració, visible en el canvi de coloració i densitat de l'argamassa de les juntures. També l'extrem dret de la façana presenta un marge d'uns 30 cm reconstruït previsiblement per a l'annexió de la façana C. Pel que fa a les marques dels impactes tan sols les que envolten la finestra esquerra estan reomplertes amb argamassa. En la secció inferior també algunes marques es troben reomplertes amb una massa que sembla haver estat dipositada a mà i que per tant no forma part d'una actuació de restauració (fig. 4 i 5).

La conjugació de la informació extreta a partir de l'anàlisi arqueològica amb la documentació històrica consultada ens permeten contrastar totes aquelles primeres interpretacions realitzades sobre les modificacions en els edificis. En primer lloc, hem observat que les façanes C, D, E i F de la plaça de Sant Felip Neri no presenten cap evidència del bombardeig del 30 de gener de 1938, de manera que haurien estat reconstruïdes amb posterioritat als fets. Les fonts consultades¹⁵ ens confirmen una sèrie de reconstruccions en els edificis i un canvi de la morfologia de l'àrea de la plaça, en que només deixaren les façanes originals A i B. A més, algunes intervencions preventives a la plaça han pogut documentar la remoció que comportà aquesta reconstrucció¹⁶ i fins i tot documentar els fonaments d'un

Figura 3

Dibuix arqueològic sobre fotografia de la façana A de Sant Felip Neri. [Autora: L. Gallego-Vila]

mur probablement de façana, prèvia a la remodelació que amplià la plaça (Soberón, 2010). Com recordava Adolf Florensa, "*la plaza era mucho más pequeña que ahora y estaba, naturalmente, rodeada de edificios; en dos de los lados la iglesia y el convento y en los otros dos casas sencillas que han desaparecido*" (Florensa, 1958: 2). Aquest arquitecte ens aporta una visió general de l'estat de la plaça després del bombardeig i les primeres actuacions de desenrunament: "*La bella plazuela fue maltratada por la guerra. Una de las mayores bombas de aviación cayó en ella y, en un espacio tan cerrado, la onda de compresión había de causar forzosamente grandes daños. Tres casas, entre ellas la que se atravesaba por debajo, fueron prácticamente barridas; los muros de la iglesia y convento resistieron mejor, pero quedaron acribillados de manera indescriptible [...] La plaza fue descombrada, quedando mayor que antes; pero dos de sus lados no son más que solares abiertos y limitados por horribles medianeras*" (Florensa, 1958: 3).

Pel que fa a la façana C, a l'indret on actualment es troba l'escola Sant Felip Neri s'aixecava un edifici anterior que fou ensorrat pels efectes de l'atac aeri, de la mateixa manera que l'edifici contigu al carrer de Montjuïc del Bisbe¹⁷. En aquest espai, tal com apareix a una fotografia

14. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Exp. 1266 "Expropiació Finques Núm. 4 C. Montjuïc del Bisbe i Núm. 4 Pl. de Sant Felip Neri, Propietat d'Ana Ball-lovera Duster" 1940; Exp. 254 "Projecte Urbanització Provisional Pça. Sant Felip Neri" 1943; Exp. 4962 "Projecte Modificat d'Alineacions de la Pça. de Sant Felip Neri i Carrer en Projecte" 1950-1956; Exp. 6.376 "Obres a Sant Felip Neri" 1957; Exp. 6.270 "Obres a la Casa dels Gremis de la Plaça de Sant Felip Neri" 1958; Exp. 6.272 "Obres Nova Façana a l'Edifici de la Societat Econòmica d'Amics del País a la Plaça de Sant Felip Neri" 1959.

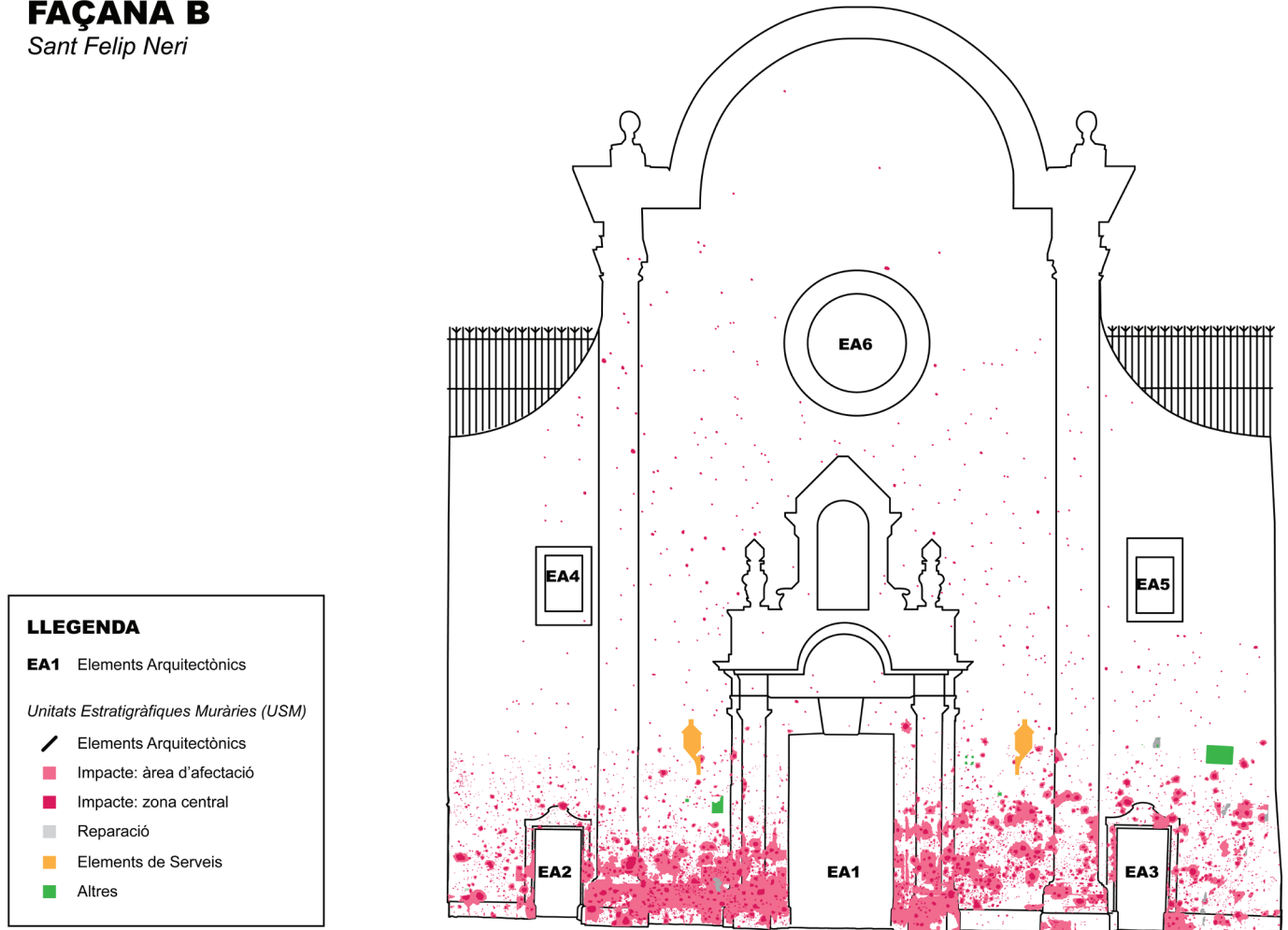
15. Petit, J. 2011. *Memòria científica de la intervenció arqueològica al carrer Montjuïc del Bisbe 4-6 i plaça de Sant Felip Neri*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. [en línia]. [Data de consulta: 22/1/2021]. <http://cartaarqueologica.bcn.cat/3464>.

16. "Dª Ana Ball-lovera Duster (...) que es propietaria de los inmuebles situados en el pasaje de Montjuich del Obispo n° 4 t plaza de S. Felipe Neri numero 4 de esta ciudad, que resultaron destruidos por los efectos de un bombardeo que tuvo lugar el día 30 de Enero de 1938". Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 1266 "Expropiació Finques Núm. 4 C. Montjuïc del Bisbe i Núm. 4 Pl. Sant Felip Neri, Propietat d'Ana Ball-lovera Duster" 1940.

FAÇANA B

Sant Felip Neri

de Joan Ramírez Segarra ja l'any 1942, s'haurien portat a terme feines de desenrunament en el temps posterior al bombardeig. L'espai restà com a un solar separat de la plaça per un mur durant anys (fig. 6) i no fou fins l'any 1957 que es presentà un projecte de construcció d'un nou edifici annex a l'església per a la Congregació de l'Oratori de Sant Felip Neri, que reutilitzà la façana del Gremi de Calderers traslladada des de la plaça de Lesseps¹⁷. Aquesta

Figura 4

Dibuix arqueològic amb anàlisi de paraments de la façana B de Sant Felip Neri. [Autora: L. Gallego-Vila]

17. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 6.376 "Obres a Sant Felip Neri" 1957.

Figura 5

Dibuix arqueològic sobre fotografia de la façana B de Sant Felip Neri. [Autora: L. Gallego-Vila]

antiga façana es veu doncs avui dia adaptada a la cantonada nord-est de la plaça ocupant la façana C i part de la D. (Florensa, 1958: 11; Laplana, 1978).

Pel que fa a la façana D, actualment se situa en l'espai que fou prèviament l'interior d'un edifici; és a dir, que amb la destrucció d'un edifici per les bombes la morfologia de la plaça canvià, ampliant-se en direcció est. Encara l'any 1956 s'apreciava el buit deixat per l'edifici ensorrat (fig. 7), visible amb la diferència de paviments reparats l'any 1943¹⁸, i que havia estat condicionat amb la plantació d'alguns arbres previstos en el projecte de l'any 1950¹⁹. La façana D fou construïda en les reformes previstes en el projecte de 1958²⁰. En aquest projecte ja apareix reformada la façana F, de la que no tenim informació exacta de la seva construcció, tot i que es pot intuir entre 1942 i 1952, ja que apareix en reconstrucció en la fotografia feta per Francesc Ribera Colomer l'any 1952. L'obra a la façana D s'edificà "*dándole como fachada la de la casa gremial de los Zapateros, antaño en la calle de Corribia*" (Florensa, 1958: 11). La façana E fou projectada un any més tard, l'any 1959, per tal d'allotjar la casa de la Sociedad Económica de Amigos del País²¹. El projecte preveïé també una reforma "*para ir unificando el conjunto artístico de edificios sitos en la mencionada plaza*"²².

Pel que fa a la façana A i B diverses fotografies ens aporten informació rellevant per a contextualitzar les evidències analitzades a nivell arqueològic. En primer lloc, la

distribució radial de l'impacte visible a partir de l'anàlisi de les marques de la façana A es fa molt visible també en una famosa fotografia de Brangulí de l'any 1938, donada la proximitat temporal als fets i l'escassa erosió de les marques. En relació amb la tipologia de l'explosió i els danys soferts a la plaça, la valoració de danys realitzada per part de la JDPC descriu: "*Al centre d'aquesta plaça (plaça de Felip Neri) caigué una bomba fent clot d'uns 5,00 metres de diàmetre per 2,00 de fondària*"²³.

Pel que fa a les remodelacions i reformes de l'església de Sant Felip Neri, observem que la façana A presentava una amplada menor, per la qual cosa ha estat amplificada amb posterioritat a 1956 (fig. 8), tal com ens evidenciava la marca de restauració a la secció esquerra (fig. 2). A més, la façana presentava encara l'any 1956 un revestiment d'estuc en el qual es marcaven de manera molt evident els impactes de metralla, el qual ha estat extret posteriorment i substituït per la xarxa de ciment imitant carreus descrita anteriorment. La façana B, en canvi no presenta modificacions visibles respecte el seu aspecte l'any 1956 (fig. 4). Com hem vist, la plaça de Sant Felip Neri fou greument

18. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 254 "Projecte Urbanització Provisional Pça. Sant Felip Neri" 1943.

19. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 4962 "Projecte Modificat d'Alineacions de la Pça. de Sant Felip Neri i Carrer en Projecte" 1950-1956.

20. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 6.270 "Obres a la Casa dels Gremis de la Plaça de Sant Felip Neri" 1958.

21. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 6.272 "Obres Nova Façana a l'Edifici de la Societat Econòmica d'Amics del País a la Plaça de Sant Felip Neri" 1959.

22. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Exp. 6.272 "Obres Nova Façana a l'Edifici de la Societat Econòmica d'Amics del País a la Plaça de Sant Felip Neri" 1959.

23. Arxiu Pavelló de la República. FDH.3 (7)/4 "Cases i llocs sinistrats com a conseqüència dels bombardeigs efectuats sobre Barcelona".

Figura 6

Fotografia de Francesc Ribera Colomer de l'any 1956, prèvia a la reforma de la plaça de Sant Felip Neri. Es pot observar l'adequació temporal que es va realitzar sobre el solar al voltant dels anys 50 amb la construcció d'un petit mur divisor i la plaça. [Font: Arxiu Fotogràfic de Barcelona]

afectada pel bombardeig del dia 30 de gener de 1938, que destruï diversos dels edificis i afectà intensament d'altres. La incidència fou tal que foren necessaris diversos treballs de desenrunament i projectes d'actuació arquitectònica al llarg de 20 anys. Les reconstruccions tingueren en comú la cerca d'una recreació que dotés la plaça d'un estil antic²⁴, entès en el marc de les recreacions del barri Gòtic (Ganau Casas, 2003): “*se ha elaborado, pues, un plan para devolver a la plaza de San Felipe Neri su encanto perdido*” (Florensa i Ferrer, 1958: 9). Específicament, tractava de recrear l'estil del segle XVI²⁵, responent a una motivació identitària i política: “*el siglo XVI, momento de gran delicadeza en la arquitectura de nuestra patria, pero que, por razones de varias clases, especialmente políticas, está escasamente representado en Barcelona, lo cual aumenta el interés de la reconstrucción de estas fachadas en un ambiente tan apropiado como*

la plaza de San Felipe Neri” (Florensa, 1958: 11). Reafirmant el mencionat caràcter polític i nacional, la reforma de la plaça fou inaugurada definitivament l'any 1963 “*dentro del programa de solemnidades conmemorativas del Alzamiento Nacional*” (Voltes, 1963) per l'alcalde de la ciutat José María de Porcioles.

D'altra banda, la permanència en el temps, tot i les intenses reformes portades a terme, demostra una volguda conservació de les façanes malmeses pels impactes de metralla. El fet que ni tan sols es portessin a terme treballs de reparació de les marques evidencia que, d'una manera o altra es decidí la seva preservació, i que aquesta s'ha mantingut fins a avui dia. L'indret era conegut per la població i es convertí en la icona barcelonina per excel·lència dels bombardeigs malgrat l'escassa promoció patrimonial i memorial²⁶. No fou fins l'any 2007 quan es

24. “La impresión que causaba la plaza era de un intenso sabor de “Barcelona antigua”; impresión que no se ha borrado a pesar de los años transcurridos” (Florensa, 1958).

25. “quedará la plaza de San Felipe Neri convertida en uno de los lugares más bellos de Barcelona, quieta y sosegada dentro de su monumentalidad y enlazada de un modo natural con el barrio gótico” (“Crónica de la jornada. La plaza de San Felipe Neri,” 1958).

26. Aquesta absència de senyalització clara ha portat sovint a l'equívoc que remarquen Gesalí, Iñiguez “Si passem per la plaça, molt alterada urbanísticament, sovint hi podem veure turistes d'esquena a la paret que simulen un afusellament, pensant-se que els esquitxos de la pedra són de les bales dels assassinats del 1936”. (Gesalí, Iñiguez, 2012: 390).

Figura 7
Fotografia de Francesc Ribera Colomer de l'any 1956, prèvia a la reforma de la plaça en la qual s'observa l'absència per enderroc de l'edifici corresponent a la façana D. [Font: Arxiu Fotogràfic de Barcelona]

col·locà la primera placa en homenatge a les víctimes del bombardeig, a la qual s'afegí una segona l'any 2013 i una tercera l'any 2018, després d'anys de pressió social i veïnal²⁷.

5. Patrimoni i memòria dels bombardeigs

El registre arqueològic sobre la Guerra Civil espanyola a Barcelona ha anat augmentant en els últims anys a partir de les actuacions preventives principalment sobre les estructures de defensa passiva i defensa activa (Miró, 2009). D'altres vestigis relacionats amb la ciutat de rereguarda són els *edificis ferits* (Gallego-Vila, 2019) –impactes de metralla conservats en les façanes de múltiples edificis de la ciutat–, els *bombsites* (Moshenska, 2009) –espais urbans buits per causa de la destrucció d'un edifici per bombardeig–, i la construcció de nous edificis o canvis

en la trama urbana posteriors a la destrucció dels bombardeigs –documentades, per exemple, per l'arqueologia preventiva al territori basc²⁸.

Malgrat la important incidència dels bombardeigs a la ciutat de Barcelona durant la Guerra Civil, aquests últims vestigis han estat encara poc abordats a la ciutat. *La Carta Arqueològica de Barcelona*²⁹ permet identificar uns pocs casos en els quals les intervencions preventives sobre Barcelona han identificat algun tipus de registre arqueològic relacionat amb el fet dels bombardeigs de la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Un exemple és el cas de la finca núm. 58 del carrer de l'Arc del Teatre, on se situava antigament el cinema Colón, en el qual es localitzaren en els sondeigs un seguit d'estructures molt malmeses “degut als possibles estralls dels bombardejos de la Guerra Civil”³⁰. Similar a aquest cas és el de la intervenció al pas-

27. L'any 2013 l'associació AltraItàlia, l'Associació de Veïns i Veïnes del barri Gòtic i el Sindicat d'Arquitectes penjaren de la placa mencionada un cartell reivindicant una major explicació i ferma condemna dels fets relatant el següent: “El 30 de gener de 1938, l'Aviazione Legionaria Italiana va atacar la ciutat de Barcelona provocant 216 morts i 125 ferits. Al soterrani d'aquesta plaça van morir 42 persones, 30 de les quals eren nens refugiats de guerra, acollits als espais del convent de Sant Felip Neri. No ens oblidem de les víctimes i condemnem aquells bombardeigs de saturació com a crims de lesa humanitat. 30 de gener de 2013. 75è aniversari del bombardeig de la plaça”.

28. El portal d'intervencions sobre el patrimoni Arkeoikuska recull diverses d'aquestes evidències (<https://www.euskadi.eus/web01-aparkeo/es/y47aIntegraWar/PUConsultaController/inicio?locale=es>). Agraïm a Josu Santamarina suggerir-nos aquest recurs.

29. <http://cartaarqueologica.bcn.cat/>

30. Rodríguez, C. 2003. *Memòria científica sobre les actuacions i resultats dels sondeigs arqueològics realitzats a la finca núm. 58 del carrer Arc del Teatre de Barcelona*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. [en línia]. [Data de consulta: 22/1/2021]. <http://cartaarqueologica.bcn.cat/402>.

Figura 8

Fotografia de Francesc Ribera Colomer de l'any 1956, prèvia a la reforma de la plaça en la qual s'observa la mida i morfologia original de la façana A. [Font: Arxiu Fotogràfic de Barcelona]

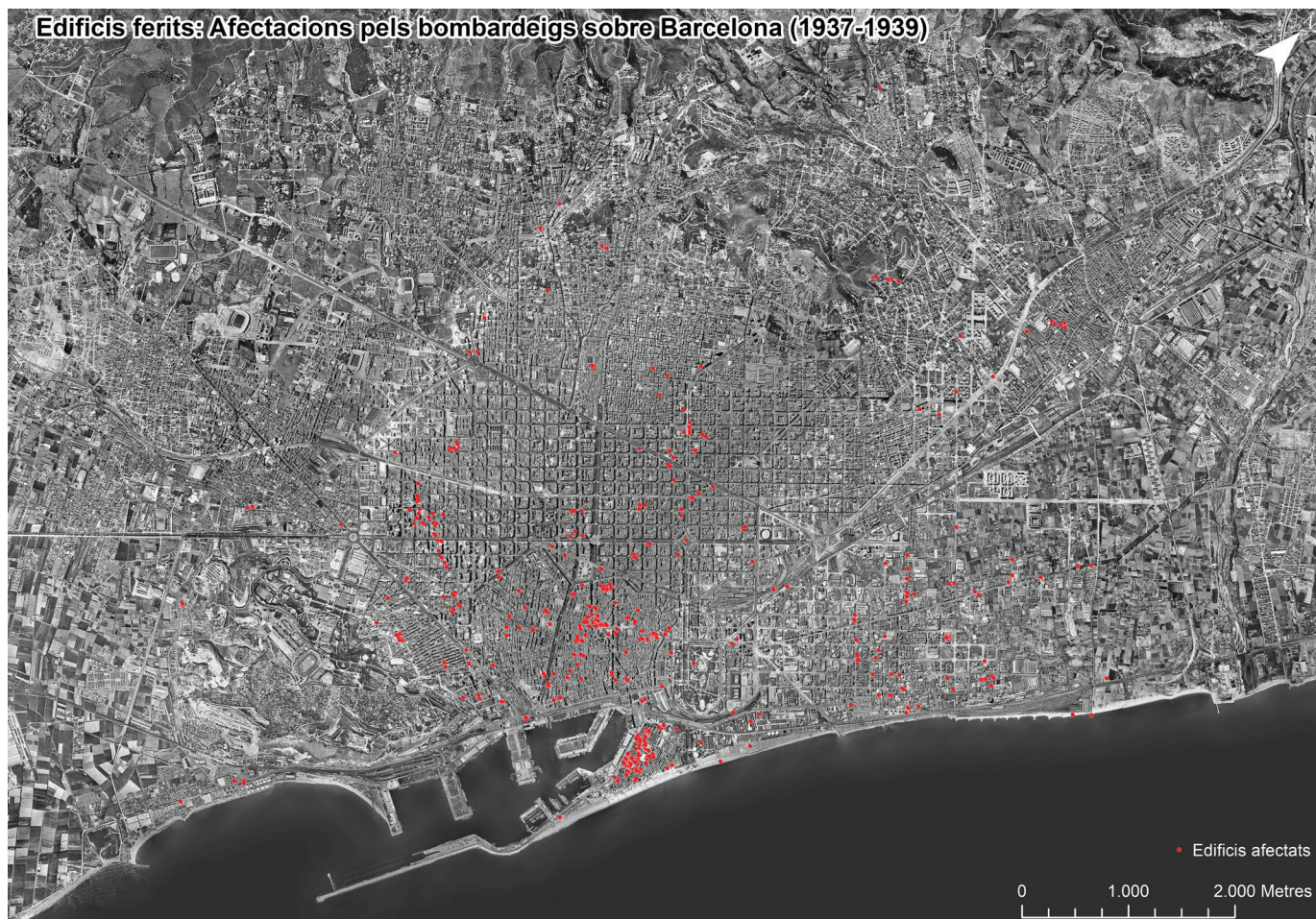
seig de Lluís Companys 1, passeig de Pujades 3, passeig de Picasso i la placeta de Vicenç Albert Ballester, en el qual s'excavà el Palau de Belles Arts de l'Exposició Universal del 1888, que hagué de ser enderrocat l'any 1942 per

causa del bombardeigs que patí al març de 1938 (Serra, 2020). Una altra intervenció posa de manifest l'existència d'una important reforma després dels bombardeigs entre els anys 1940 i 1950, en aquest cas al carrer dels Tallers³¹, que substituï l'edifici original de la finca. De forma més excepcional, la intervenció a un solar del carrer de Sant Pau l'any 1998 va posar al descobert una bomba d'aviació sense esclatar: "la bomba feia 1 m de llarg, de cos el·líptic i secció circular, d'uns 30 cm de diàmetre"³².

L'existència però d'evidències relatives a la "fase estratigràfica" dels bombardeigs a Barcelona ha de ser necessàriament més habituals que el que és identificada en el registre arqueològic, donat l'ampli abast de la destrucció dels bombardeigs sobre la ciutat. Conèixer el tipus d'afectació material i detallar el caràcter del registre pot ajudar a identificar més fàcilment aquests contextos. L'avaluació conjunta de l'excavació i dels elements arquitectònics conservats és complicada en algunes situacions en el marc de l'arqueologia preventiva, per la qual cosa el primer tipus de vestigis mencionat, els impactes de metralla, poden quedar fora d'aquest tipus d'informes però que, malgrat tot, ens ajudarien a recollir la història dels edificis i reconstruir una fase arqueològica de Barcelona. En segon lloc, la dificultat evident d'identificar un *bombsite* o espai buit per acció d'un bombardeig provoca que alguns enderrocs contemporanis puguin passar-se per alt, davant la manca d'elements materials clars per a assignar cronològicament i tipològicament tal nivell a un enderroc per bombardeig. Per últim, la identificació d'una reconstrucció total d'un edifici per motiu de bombardeig deixa també poc registre arqueològic, però una reconstrucció desenvolupada entre els anys 1939 i 1945 i la localització de la finca pot ajudar a interpretar-ho en aquest sentit. Com en d'altres contextos històrics, la conjugació de les fonts arqueològiques amb fonts documentals i/o orals pot facilitar en gran mesura la tasca d'interpretació del registre arqueològic relatiu als bombardeigs. Per una banda, la bibliografia ens permet un primer abordatge i en alguns casos la contrastació d'indrets específics (Villarroya,

31. Forés, C. 2005. *Memòria científica dels sondeigs arqueològics realitzats a la finca núm. 45 del carrer dels Tallers de Barcelona (093/04)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. [en línia]. [Data de consulta: 22/1/2021]. <http://cartaarqueologica.bcn.cat/345>.

32. Artigues, P. Ll. 1998. *Memòria de la intervenció arqueològica al solar comprès entre els carrers de Sant Pau, Reina Amàlia, Hort de la bomba i de les Carretes al Raval (Barcelona, Barcelonès)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. [en línia]. [Data de consulta: 22/1/2021]. <http://cartaarqueologica.bcn.cat/601>.

1981; Arañó, Capdevila, 2018). Pel que fa a documentació d'arxiu³³, el registre de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya conté un registre de les bombes llençades per l'aviació feixista per adreces d'on caigueren, acompanyat del dia i l'hora del fet; els sumaris judicials per víctimes i danys aporten major quantitat de dades i testimonis sobre alguns bombardeigs; i de forma especialment útil, les valoracions de danys presenten peritatges arquitectònics detallats sobre els edificis i el grau d'afectació del bombardeig. La contrastació temporal i espacial d'aquestes dades ens pot resultar clau a l'hora d'interpretar un determinat

Figura 9

Plànol de les afectacions dels bombardeigs sobre els edificis de Barcelona. [Font: Elaboració pròpia a partir de documentació de l'Arxiu del COAC, l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona i l'Arxiu del Pavelló de la República]

registre arqueològic relacionat amb un bombardeig. Al mapa de situació dels informes de valoracions de danys es pot observar la distribució d'edificis afectats al llarg de la Guerra civil per l'acció dels bombardeigs (fig. 9).

33. Es pot trobar un repàs a la documentació d'arxiu relativa als danys de bombardeig a Gallego-Vila, Solé, 2020.

La identificació i la documentació arqueològica de la materialitat dels bombardeigs ens permetrà, a més, contribuir a una patrimonialització integral de Barcelona com a ciutat de rereguarda. A aquesta tasca busca contribuir el recent projecte Edificis Ferits (<https://www.edificisferits.cat/>), una plataforma de web mapping participatiu que tracta de recollir, a través de la participació de la població, els vestigis que encara queden al territori dels bombardeigs patits durant la Guerra Civil. La construcció d'una cartografia d'aquesta materialitat dels bombardeigs ens ajudarà a apropar-nos tant a la conservació actual dels seus vestigis, i per tant, del patrimoni conservat, com a la comprensió de l'abast de l'afectació dels bombardeigs a la història de la trama urbana barcelonina. El coneixement d'aquest patrimoni, poc conegut fins ara, resulta la plasmació física d'un dels fenòmens més rellevants de la violència del segle XX i que tingué a la població civil com a centre. Per aquest motiu, es tracta d'un patrimoni humà de la guerra, en el sentit que fa més complexa la lectura exclusivament bèl·lica dels fets, per a transportar-la a la comprensió de les formes de violència contemporànies. Alhora, aquest patrimoni actua com a dipòsit de la memòria col·lectiva (Miró, 2009) en el sentit que traça línies entre passat i present per tal de construir memòries útils per a la complexització dels debats històrics –però també d'actualitat– a partir de realitats sensibles i materials.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTÍ, S.; ALBERTÍ, E. 2004. *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes: 1936-1939*. Albertí Editors. Barcelona.
- ARACIL, R.; VILLARROYA, J. 2010. *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de la Universitat de València. València.
- ARAÑÓ, L.; CAPDEVILA, M. 2018. *Topografia de la destrucció: Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Ajuntament de Barcelona. Barcelona.
- AYÁN VILA, X. 2003. "Archaeotecture: seeking a new archaeological vision of Architecture". AYÁN, X.; BLANCO, R.; MAÑANA, P. (eds.) *Archaeotecture: Archaeology of Architecture*. Archaeopress. Oxford. p. 1-15.
- AYÁN VILA, X.; BLANCO, R.; MAÑANA, P. 2002. *Arqueotectura 1: Bases teórico-metodológicas para una Arqueología de la Arquitectura*. Tapa: Trabajos de Arqueología e Patrimonio, nº 25. Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento. CSIC-Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- AZKARATE, A. 2008. "Arqueología de la arquitectura". *Arqueología de la arquitectura*, no. 5. Universidad del País Vasco. Madrid/Vitòria. p. 11-13.
- BARBERA, S.; CORBACHO, E. 2013. "Sota les bombes. Els records del porter de Sant Felip Neri". *Sàpiens*, nº 137.
- BROGIOLO, G.P.; CAGNANA, A. 2012. *Archeologia dell'architettura: metodi e interpretazioni*. Edizioni All'Insegna del Giglio. Florència.
- CONTEL, J. M. 2008. *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: el subsol com a supervivència*. Taller d'Història de Gràcia. Barcelona.
- DOGLIONI, F.; CIAROCCHI, M. 1997. *Stratigrafia e restauro: tra conoscenza e conservazione dell'architettura*. Lint Editoriale Associati. Trieste.
- DUEÑAS, O. 2016. *La Gran destrucció: els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)*. Pagès Editors. Lleida.
- FLORENSA, A. 1958. *La plaza de San Felipe Neri: ayer, hoy y mañana*. Ayuntamiento de Barcelona. Barcelona.
- GALLEGO-VILA, L. 2017. "Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil: historiografia i memorialització". *Índice Histórico Español*, 130. Universitat de Barcelona. Barcelona. p. 13-37.
- GALLEGO-VILA, L. 2019. *Edificis ferits: un estudi històrico-arqueològic dels bombardeigs de Barcelona*. Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs. Setzena edició. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.
- GALLEGO-VILA, L.; SOLÉ, Q. 2018. "Edificios heridos. Propuesta para una arqueología de los bombardeos de la Guerra Civil Española (1936-1939)". *Erph_Revista Electrónica de Patrimonio Histórico*, nº 23. Concepto. Universidad de Granada. p.1-26.
- GALLEGO-VILA, L.; SOLÉ, Q. 2020. "La Guerra Civil a Barcelona: els vestigis dels bombardeigs com a font històrica". *Arxius i Guerra Civil*. Ajuntament d'Esterrri d'Àneu.
- GANAU CASAS, J. 2003. "La recreació del passat: el Barri Gòtic de Barcelona, 1880- 1950". *Barcelona Quaderns d'Història. El procés urbà i la identitat gòtica de Barcelona*, núm.. 8. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Ajuntament de Barcelona. p. 257-272.
- GESALÍ, D.; ÍÑIGUEZ, D. 2012. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Rafael Dalmau. Barcelona.
- GLOVER, J. 2001. *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. Yale Nota Bene Yale.

- GOICOLEA, J. M. 2001. *Estructuras sometidas a impacto*. CIMNE. Universidad Politécnica de Madrid. Madrid.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. 2012. *El último día de la batalla del Ebro. Informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la Guerra Civil en Raimats, La Fatarella (Tarragona)*. Incipit-CSIC. Santiago de Compostela.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. 2016. *Volver a las trincheras. Una arqueología de la Guerra Civil española*. Alianza. Madrid.
- IRUJO, X; SOLÉ, Q. 2019. *Nazi Juggernaut in the Basque Country and Catalonia*. Center for Basque Studies.
- IRUJO, X. 2017. *Gernika*. Crítica. Barcelona.
- LAPLANA, J. 1978. *L'Oratori de Sant Felip Neri de Barcelona i el seu patrimoni artístic i monumental*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- MASSOT, J. 1996. *Mallorca durant la Guerra Civil: 1936-1939*. Documenta Balear. Palma de Mallorca.
- MIRÓ, C. 2009. "Empremtes de la Guerra a la ciutat de Barcelona". Col·lectiu Desafectos (ed.) *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. ECOS. Barcelona. p. 43-67.
- MIRÓ, C. RAMOS, J. 2009. "Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona". ARNABAT, R. (ed.) *Els refugis Antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial*. MUHBA Documents 7. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. p. 54-66.
- MIRÓ, C. RAMOS, J. 2011. "Els refugis antiaeris de Barcelona (1936-1937). Una nova visió des de l'arqueologia d'intervenció". *Exnovo*. p. 55-79.
- MOSHENSKA, G. 2009. "Resonant Materiality and Violent Remembering: Archaeology, Memory and Bombing". *International Journal of Heritage Studies*. 15. p. 44-56.
- PUJADÓ, J. 1998. *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- RAMOS, J. 2016. *Turó de la Rovira. Arqueologia d'un conflicte*. Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs. Tretzena edició. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.
- RAMOS, J. 2018. "La bateria antiaèria i el barraquisme al Turó de la Rovira de Barcelona. Un cas d'arqueologia contemporània". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 14. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. p. 166-180.
- RAMOS, J. 2019. "La arqueologia de la Guerra Civil Espanyola en Catalunya". *ROMULA*, (17). p. 133-154.
- RUIZ, L. A. 2019. *El Palacio de Ibarra, marzo de 1937. Reconstruyendo un paisaje bélico efímero*. Audema.
- SERRA, D.; SERRA, J. 2003. *La guerra quotidiana. Testimonis d'una ciutat en guerra (Barcelona 1936-1939)*. Columna. Barcelona.
- SERRA, J. 2020. "Passeig de Lluís Companys, 1-5; Passeig de Pujades, 3; Passeig de Picasso, 1; Placeta de Vicenç Albert Ballester". *Anuari d'Arqueologia i Patrimoni de Barcelona 2018*. Institut de Cultura. Barcelona. p. 96-101.
- SOBERÓN, M. 2010. "Plaça de Sant Felip Neri". *Anuari d'arqueologia i patrimoni de Barcelona 2009*. MUHBA. Institut de Cultura. Ajuntament de Barcelona. p. 170.
- de SOBRÓN, L.; BORDES, E. 2020. "Madrid Bombings' Urban Scars". AGUSTÍN-HERNÁNDEZ L.; VALLESPÍN, A.; FERNÁNDEZ-MORALES, A. (eds.) *Graphical Heritage. EGA 2020*. Springer Series in Design and Innovation, vol 7. Springer. Cham.
- SOLÉ, J. M.; VILLARROYA, J. 1986. *Catalunya sota les bombes: 1936-1939*. Abadia de Montserrat. Barcelona.
- SOLÉ, J. M.; VILLARROYA, J. 2003. *España en llamas: la guerra civil desde el aire*. Temas de Hoy. Madrid.
- SOLÉ, Q.; JANÉ, O. 2014. *L'arqueologia del món modern i contemporani*. Noves perspectives 78. Afers. Barcelona.
- de VEGA, E.; MARTÍN, C. (coord.) 2010. *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos: últimas tendencias metodológicas*. Ministerio de Cultura. Subdirección General de Publicaciones, Información y Documentación. Madrid.
- VILLARROYA, J. 1981. *Els Bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Abadia de Montserrat. Barcelona.
- VILLARROYA, J. 1999. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- VILLARROYA, J. 2004. "Els bombardeigs durant la guerra civil". SOLÉ, J.M. (ed.) *La guerra civil a Catalunya (1936-1939)*. Edicions 62. Barcelona. p. 110-49.
- VOLTES, P. 1963. "Otro éxito de la revalorización del barrio gótico. Barcelona ha recobrado en la plaza de San Felipe Neri, uno de sus rincones más atractivos". *La Vanguardia Española*. 23 juliol 1963. p. 21.
- WEIZMAN, E. 2017. *Forensic Architecture: Violence at the Threshold of Detectability*. Zone Books. Nova York.

TEXTOS EN CASTELLANO
SÍNTESIS

Presentamos una propuesta de registro y análisis de la materialidad de los bombardeos de la guerra civil española sobre Barcelona. El texto se centra en el análisis arqueológico de la plaza de Sant Felip Neri, bombardeada el 30 de enero de 1938 por la *Aviazione Legionaria* Italiana.

Los trabajos de documentación fueron llevados a cabo en 2017, partiendo de la base de que los bombardeos sobre Barcelona son una fase relevante en el urbanismo de la ciudad y que, como tal, dejan un registro arqueológico característico. Los bombardeos crearon un clima de terror agónico sobre la población ante un peligro imprevisible que “caía del cielo” y respecto al cual la población estaba impotente. A nivel material, los ataques representaron la destrucción de una parte importante de los edificios de la ciudad –especialmente en el centro histórico, el puerto y las fábricas–, que fueron los objetivos principales de la aviación fascista.

La guerra civil española supuso la implementación de una nueva estrategia militar que se pondría a prueba en el propio territorio y que posteriormente se consolidaría como elemento característico de la guerra moderna: fue el bombardeo sistemático de la población civil en los cascos urbanos. En Barcelona causaron cerca de 2.500 víctimas a lo largo de la guerra. La ciudad sufrió el primer bombardeo, el día 13 de febrero 1937, por parte del barco *Eugenio de Saboya*, y el 16 de marzo el primer bombardeo de la aviación. A partir de este momento los bombardeos fueron aumentando en intensidad y frecuencia, debido al acercamiento del frente de la guerra a lo largo de 1938.

El día 30 de enero se produjeron ataques aéreos sobre el casco histórico de la ciudad causando más de 200 víctimas. Los continuos bombardeos afectaron al personal de auxilio que evacuaba heridos y muertos. En la iglesia de Sant Felip Neri, murieron 42 personas, muchas de las cuales se refugiaban en la sacristía, en su mayoría niños y niñas.

La metodología empleada para el registro y documentación de los “edificios heridos” toma su marco general de la arqueología de la arquitectura y la arqueotectura (la lectura y análisis de los paramentos de los edificios) y se com-

plementa con técnicas de la arquitectura forense. Se utiliza la fotografía, el software RDF de la Università Iuav de Venecia, el dibujo digitalizado y el levantamiento de modelos fotogramétricos en 3D con el software Agisoft Photoscan.

El análisis identifica las diversas fases de edificación en las fachadas, las afectaciones de los bombardeos y las reconstrucciones, reparaciones o alteraciones posteriores. También se realiza una propuesta de documentación, registro y clasificación para conocer las marcas, la ubicación del impacto y la tipología de las afectaciones de los bombardeos. Posteriormente a la documentación, el análisis consiste en la interpretación de los vestigios y la contrastación de esta información con el resto de fuentes históricas y documentales consultadas, como fotografías antiguas, planos, informes de obras, etc., para poder reconstruir la evolución de los edificios.

La plaza de Sant Felip Neri, de planta cuadrangular, presenta en dos de sus fachadas importantes alteraciones originadas por el bombardeo del día 30 de enero de 1938. La plaza consta de cinco cuerpos de fábrica: la Iglesia y el Convento de Sant Felip Neri, la Casa del Gremio de Caldederos, la Casa del Gremio de los Zapateros, la Casa Gironella y un edificio de viviendas. La mayor parte de estos edificios presentan paramentos sin alteraciones por impacto de metralla ya que fueron reducidos a escombros a causa de los bombardeos. Estos edificios se reconstruyeron en el marco del replanteamiento de la plaza a finales de la década de 1940, que implicó el traslado de fachadas de edificios históricos desde otros lugares de la ciudad, recreando un estilo del siglo XVI. En cuanto a las fachadas afectadas por los impactos de metralla, se realiza una clasificación del tipo de impacto y distribución. La concentración de impactos menores evidencia la proximidad de la detonación, mientras que los impactos intermedios y mayores son presentes a más distancia debido a la conservación de energía de una masa superior.

El registro arqueológico sobre la guerra civil española en Barcelona ha ido aumentando en los últimos años a partir de las actuaciones preventivas, principalmente sobre las estructuras de defensa pasiva y defensa activa. Los bombardeos,

se pueden clasificar en los siguientes tipos de vestigios: los “edificios heridos” –impactos de metralla conservados en las fachadas de múltiples edificios de la ciudad–, los *bombsites* –espacios urbanos vacíos a causa de la destrucción de un edificio por bombardeo–, y la construcción de nuevos edificios o cambios en la trama urbana posteriores a la destrucción de los bombardeos.

Estos tipos de vestigios todavía han sido poco abordados en la ciudad a pesar de la importante incidencia de los bombardeos en la ciudad de Barcelona durante la guerra civil. La conjugación de las fuentes arqueológicas con fuentes documentales y/u orales puede facilitar en gran medida la tarea de interpretación del registro arqueológico relativo a los bombardeos. La bibliografía nos permite un primer abordaje, la documentación de archivo presenta datos detallados sobre la cronología, la ubicación y la tipología de los bombardeos, así como el grado de afectación en los edificios. La identificación y la documentación arqueológica de la materialidad de los bombardeos tiene que contribuir a crear un patrimonio integral de ciudad de retaguardia en Barcelona que, a través del conocimiento de ejemplos concretos, construya una cartografía de la materialidad de los bombardeos. El conocimiento de este patrimonio, poco conocido hasta ahora, resulta a la vez la plasmación física de uno de los fenómenos más relevantes de la violencia del siglo XX, que tuvo a la población civil como centro, por lo cual es un patrimonio humano de la guerra, en el sentido que hace más compleja la lectura exclusivamente bélica de los hechos.

**ENGLISH TEXTS
SUMMARY**

We present a proposal for register and analysis of the materiality of the Spanish Civil War bombings on Barcelona. The text focuses on the archaeological analysis of Sant Felip Neri Square, bombed on 30 January 1938 by the Aviazione Legionaria Italiana.

The documentation work was carried out in 2017 based on the idea that Spanish Civil War bombings on Barcelona are a significant phase in the city's urbanism and that, as such, leaves a characteristic archaeological record. The bombings created a climate of terror on the population faced with an unexpected danger that "fell from the sky" and against which citizens were impotent. At a tangible level, the attacks meant the destruction of a significant part of buildings in the city, above all in the historic centre, the port and the factories, the main targets of the fascist air force.

The Spanish Civil War entailed the implementation of a new military strategy that was put to the test in the territory and that later became a characteristic element of modern war: the systematic bombing of the civil population in urban centres. In Barcelona they claimed approximately 2,500 lives during the war. The city suffered the first bombing on 13 February 1937 by the ship *Eugenio de Savoia*, and on 16 March the first air raid. From then, the bombings increased in intensity and frequency due to the war front moving closer during 1938.

On 30 January there were air raids on the historic centre of the city, resulting in over 200 deaths. The continuous bombings affected the emergency staff who were evacuating the injured and dead. In the church of Sant Felip Neri, 42 people died, many of them sheltered in the sacristy and mostly children. The methodology used to record and document the *wounded buildings* takes its overall framework from the Archaeology of Architecture and Archaeotecture (reading and analysis of the walls of the buildings) and is complemented by Forensic Architecture techniques. It uses photography, the RDF software of the Università Iuav di Venezia, digital drawing and the making of photogrammetric 3D models with Agisoft Photoscan software.

The analysis identifies the different construction phases on the façades, the

impacts of the bombings and the later reconstructions, repairs or alterations. It also proposes documenting, recording and classifying the signs of the bombings in order to know, for instance, the location and typology of the impacts of the bombings. After the documentary phase, the analysis consists of interpreting the remains and comparing this information with the other historic and documentary sources consulted such as old photographs, maps and work surveys to reconstruct the evolution of the buildings. Sant Felip Neri Square, with a square floor plan, features on two of its façades significant impacts caused by the 30 January 1938 bombing. The square consists of five buildings: the church and convent of Sant Felip Neri, the House of the Coppersmiths, House of the Guild of Shoemakers, Casa Gironella, and a final housing block. Most of them have walls unaffected by impact because the originals were demolished after the bombing. These buildings were reconstructed in the framework of the re-planning of the square in the late 1940s, which involved the transfer of façades of historic buildings from other locations in the city, recreating a 16th century style. As for the façades damaged by the shrapnel, a classification by type of impact and distribution was carried out. The concentration of minor impacts shows the proximity of the explosion, while intermediate and major impacts appear at a greater distance because of the conservation of energy of a higher mass.

The archaeological record of the Spanish Civil War in Barcelona has gradually increased in recent years as a result of the preventive actions, mainly on the passive and active protection structures. The bombings can be classified as the following types of remains: *wounded buildings* – shrapnel impacts preserved on the façades of many buildings in the city –, *bombsites* – urban sites emptied because of the destruction of a building by bombing –, and the construction of new buildings or changes in the urban layout after the destruction caused by bombings.

These types of remains have been little examined in the city despite the significant impact of the bombings in Barcelona during the Spanish Civil War. The combination of archaeological sources

with documentary and/or oral sources can to a great extent facilitate the task of interpreting the archaeological record related to the bombings. The bibliography enables us to undertake a first approach. The archive documentation features detailed data on the dating, location and typology of the bombings as well as the degree of impact on the buildings.

The identification and archaeological documentation of the materiality of the bombings should help give Barcelona the status of a city of rearguard which, through the knowledge of specific examples, builds up the mapping of the materiality of the bombings in Barcelona. The knowledge of this heritage, quite unknown until now, is the physical embodiment of one of the most important phenomena of violence in the 20th century. This violence targeted the civilian population, and is therefore a human heritage of the war, as it makes the reading of events exclusively from a war perspective more complex.

TEXTES EN FRANÇAIS
RÉSUMÉ

Nous présentons une proposition de registre et d'analyse de la matérialité des bombardements de la Guerre civile sur Barcelone. Le texte met l'accent sur l'analyse archéologique de la place Sant Felip Neri, bombardée le 30 janvier 1938 par l'aviation de la Légion italienne. Les travaux d'analyse ont été réalisés en 2017 en partant du fait que les bombardements de la Guerre civile sur Barcelone marquent une phase importante dans l'urbanisme de la ville et que, en tant que tels, ils laissent une marque archéologique caractéristique. Les bombardements créèrent un climat de terreur et d'agonie sur la population qui se trouvait face à un danger imprévisible qui « tombait du ciel » et vis-à-vis duquel la population se sentait impuissante. Au niveau matériel, les attaques ont pour effet la destruction d'une partie importante des bâtiments de la ville, surtout dans le centre historique, le port et les usines, les principaux objectifs de l'aviation fasciste.

La guerre civile espagnole a supposé l'essai d'une nouvelle stratégie militaire que l'on expérimenterait sur ce territoire et qui, par la suite, serait confirmée comme élément caractéristique de la guerre moderne : le bombardement systématique de la population civile dans les villes. À Barcelone, ces bombardements causèrent près de 2 500 victimes tout au long de la guerre. La ville subit un premier bombardement le 13 février 1937, mené depuis le vaisseau Eugenio de Savoia et, le 16 mars, le premier bombardement aérien ; à partir de ce moment les bombardements augmentèrent en intensité et en fréquence étant donné l'approche du front de guerre tout au long de 1938.

Le 30 janvier, des attaques aériennes sur la partie historique de la ville causèrent plus de 200 victimes. Ces bombardements suivis touchèrent de plein fouet le personnel qui évacuait les blessés et les morts. À l'église de Sant Felip Neri, 42 personnes moururent, la plupart s'étaient réfugiées dans la sacristie, surtout des enfants.

La méthode utilisée pour le registre et la documentation des *bâtiments blessés* puise son cadre général dans l'archéologie de l'architecture et l'*archéotecture* (la lecture et l'analyse des ornements des bâtiments), elle est précisée par les tech-

niques de l'architecture médico-légale. Nous utilisons aussi la photographie, le logiciel RDF de Université Iuav di Venezia, le dessin numérisé et la levée de modèles de photogrammétrie en 3D avec le logiciel Agisoft Photoscan.

L'analyse identifie les différentes phases de la construction sur les façades, les traces des bombardements et les reconstructions, les réparations ou modifications postérieures. On effectue également une proposition de registre, de contrôle et de classification des marques des bombardements afin de pouvoir consigner, par exemple, l'endroit de l'impact ou le type de dégât provoqué par le bombardement. Après cet examen des documents, l'analyse consiste à interpréter les vestiges et à comparer cette information avec le reste des sources historiques et les documents consultés tels que des photos anciennes, des plans, des rapports de travaux, etc. afin de reconstruire l'évolution des bâtiments.

La place Sant Felip de Neri, de forme carrée, présente sur deux de ses façades d'importantes modifications provoquées par le bombardement du 30 janvier 1938. Sur la place, on voit 5 corps de construction : l'église et le couvent de Sant Felip de Neri, la maison de la corporation des chaudronniers, la maison de la corporation des cordonniers, la maison Gironella et un dernier bâtiment composé de logements. La plupart de ces bâtiments ne présentent aucune modification due à l'impact de mitraille car ils ont été réduits en ruines à cause des bombardements. Ces bâtiments ont été reconstruits dans le cadre du réaménagement de la place à la fin des années 40, ce qui a impliqué le transfert de façades de bâtiments historiques depuis d'autres endroits de la ville pour recréer un style du XVIe siècle. En ce qui concerne les façades affectées par les impacts de mitraille, on a réalisé une classification du type d'impact et de distribution. La concentration d'impacts mineurs rend évidente la proximité de la détonation, tandis que les impacts moyens ainsi que les plus importants sont présents plus loin étant donné la conservation d'énergie d'une masse supérieure.

Le registre archéologique sur la Guerre civile espagnole à Barcelone a augmenté au cours de ces dernières années grâce aux actions préventives, surtout sur les

structures de défense passive et active. Quant aux bombardements, on peut les classer selon les types de vestiges suivants : les *bâtiments blessés* – impacts de mitraille conservés sur les façades de bon nombre de bâtiments de la ville – les *bombsites* – espaces urbains vides à cause de la destruction d'un bâtiment par bombardement – et la construction de nouveaux bâtiments ou des changements dans le tissu urbain suite à la destruction par des bombardements.

Ces types de vestiges ont encore été peu abordés dans la ville malgré le fort impact des bombardements sur la ville de Barcelone pendant la Guerre civile. La conjugaison des sources archéologiques et documentaires et/ou orales peut, dans une grande mesure, faciliter la tâche d'interprétation du registre archéologique à propos des bombardements. La bibliographie nous permet une première approche, les documents d'archive offrent des données détaillées sur la chronologie, la situation et le type de bombardements ainsi que sur le degré d'affectation des bâtiments. L'identification et les documents archéologiques de la matérialité des bombardements doit contribuer à patrimonialiser intégralement Barcelone comme ville d'arrière-garde qui, à travers la connaissance d'exemples concrets, établit une cartographie de la matérialité des bombardements à Barcelone. La connaissance de ce patrimoine, peu divulgué jusqu'à présent, devient actuellement la représentation physique d'un des phénomènes les plus importants de la violence du XXe siècle. Violence dont la population civile avait été prise pour cible, ce qui en fait un patrimoine humain de la guerre, dans le sens où elle rend plus complexe la lecture exclusivement guerrière des faits.